

آسیب‌شناسی تأمین مالی خرد در بانک‌های ایران: درس‌هایی برای طراحی نظام تأمین مالی خرد اسلامی

مصطفی شهیدی‌نسب*

چکیده

تأمین مالی خرد را می‌توان به‌عنوان سازوکار عرضه خدمات مالی گوناگون به گروه‌های با درآمد پایین تعریف کرد. این افراد معمولاً به دلیل اینکه جایگاه اعتباری پایینی دارند، مورد توجه بانک‌ها و سایر مؤسسات مالی متعارف، قرار نمی‌گیرند. از طرفی یکی از مأموریت‌های اصلی بانک‌های اسلامی تأمین تسهیلات خرد برای اقشار آسیب‌پذیر جامعه می‌باشد و این در حالی است که بانک‌ها به‌طور معمول ترجیح می‌دهند منابع خود را در اختیار فعالیت‌های کلان قرار دهند و از ارائه تسهیلات خرد طفره برونند و اهمیت لازم را به این بخش ندهند. هدف این پژوهش آسیب‌شناسی این رفتار بانک‌هاست که به نوبه خود اولین گام جهت طراحی نظام تأمین مالی خرد اسلامی می‌باشد.

یافته‌های این مقاله که با استفاده از روش دلفی و نیز روش تحلیلی-توصیفی به‌دست آمده نشان از آن است که، مخاطرات اخلاقی، هزینه بالای نظارت، نبود وثیقه مناسب، انحراف اعتبارات، نکول استراتژیک، بازدهی پایین و کمبود منابع، از مهم‌ترین آسیب‌های تأمین مالی خرد در بانک‌های ایران هستند.

واژه‌های کلیدی: تأمین مالی خرد، تأمین مالی خرد اسلامی، آسیب‌شناسی تأمین مالی خرد، مؤسسات تأمین مالی خرد.

طبقه‌بندی JEL: O10, O16, Z10, L87.

۱. مقدمه

یک تغییر بنیادی یا رویکردی جدید در سه دهه اخیر پدید آمده و آن تأمین مالی خرد است که به‌عنوان یکی از ابزارها و روش‌های توسعه‌ای اقتصادی برای اقشار پایین جامعه مورد استفاده قرار گرفته و تقریباً در اغلب کشورهای جهان رایج شده است. در مورد اهداف تأمین مالی خرد نیز مرور ادبیات موضوع تأمین مالی خرد حاکی از آن است که اهداف تأمین مالی خرد غالباً در چهار بخش ذیل خلاصه می‌شوند:

الف) توسعه اقتصادی (رشد تولید، اشتغال و...)؛ ب) کاهش فقر؛ ج) جلوگیری از آشوب‌های اجتماعی؛ د) سودآوری در قالب کسب و کارهای خرد.

نکته دیگری که اهمیت تأمین مالی خرد را دوچندان می‌کند جامعه هدف اعتبارات خرد است. براساس ادبیات موجود، نه تنها فقرای کارآفرین بلکه قشر متوسط جامعه نیز مشمول دریافت اعتبارات خرد هستند. رابینسون^۱ استاد مردم‌شناسی اقتصادی دانشگاه هاروارد یک «جعبه ابزار کاهش فقر» ارائه می‌کند. وی سه سطح درآمدی را مشخص کرده است:

الف) درآمد متوسط پایین؛ ب) فقرای فعال اقتصادی؛ ج) افراد بسیار فقیر.

وی بر این باور است که گروه اول و دوم شایسته دریافت اعتبارات خرد هستند؛ زیرا اعطای اعتبارات خرد به این افراد منجر به توسعه کسب و کار و در نهایت افزایش تولید می‌شود (رابینسون، ۲۰۰۱، ص ۱۹-۲۲؛ بی‌نام، ۱۳۸۳، ص ۲۲).

اگر افراد در یک جامعه از حیث اقتصادی به سه گروه فقیر، متوسط و مرفه تقسیم شود، براساس ادبیات موجود در زمینه تأمین مالی خرد، گروه هدف اعتبارات خرد نمی‌تواند شامل قشر مرفه جامعه باشد.

بر این اساس سایر اقشار جامعه از حیث دریافت اعتبارات خرد به چهار دسته تقسیم می‌شوند: گروه اول کسانی هستند که توانایی بازپرداخت اصل اعتبارات را ندارند. این گروه از افراد جامعه شامل «فقیرترین فقرا» در سطح جامعه هستند. شایان ذکر است که در جوامع اسلامی باید این افراد تحت حمایت قرار بگیرند؛ گروه دوم کسانی هستند که اصل اعتبارات را می‌توانند بازگردانند، ولی قادر به پرداخت سود اعتبارات نیستند. این افراد شامل فقرا می‌باشند؛ گروه سوم کسانی هستند که نه تنها قادر به بازپرداخت اصل اعتبارات هستند، بلکه قادر به بازپرداخت سود اعتبارات هم هستند، ولی معمولاً وثیقه مناسب را ندارند. این افراد شامل دو گروه می‌شوند: فقرای فعال اقتصادی و قشر متوسط جامعه. این اعتقاد وجود دارد که تأمین مالی خرد عملاً در مورد

1. Robinson

گروه دوم و سوم مطرح می‌شود. بنابراین با توجه به بافت جمعیتی کشور و نیز پتانسیل بالای تأمین مالی خرد، اجرای نظام‌مند تأمین مالی خرد نه تنها موجب کاهش فقر و نابرابری درآمدی در میان قشر فقیر جامعه می‌شود؛ بلکه موجب ورود فعال‌تر قشر متوسط به چرخه اقتصادی کشور و ارتقای درآمد ایشان نیز می‌شود.

از طرفی مقام معظم رهبری نیز در بند ۲۳ سیاست‌های ابلاغی برنامه پنجم توسعه، دولت را به «اصلاح ساختار نظام بانکی با اجرای کامل و روزآمد قانون بانکداری بدون ربا و نهادینه کردن نظام‌های قرض‌الحسنه، تأمین اعتبارات خرد و اعتبارات لازم برای سرمایه‌گذاری‌های بزرگ» مکلف کرده‌اند. با توجه به این بند دولت باید سمت نهادینه کردن نظام اعتبارات خرد حرکت کند. از این رو با توجه به استقرار نظام اسلامی در ایران، در صورتی که بنا بر طراحی سیستم تأمین مالی خرد باشد، باید به سمت طراحی نظام تأمین مالی خرد اسلامی^۱ حرکت کرد. اما قدم اول در طراحی نظام اعتبارات خرد شناخت وضعیت موجود است و به منظور شناخت وضعیت موجود نیز باید در ابتدا به آسیب‌شناسی وضعیت موجود پرداخت.

روش تحقیق این مقاله شامل روش دلفی (سنجش نظر خبرگان) و روش تحلیلی-توصیفی؛ روش گردآوری اطلاعات شامل روش اسنادی و میدانی و ابزار گردآوری اطلاعات شامل مطالعه پرسشنامه و مصاحبه است. لذا این مقاله به دنبال پاسخ به سؤالات ذیل است:

الف) تجربه تأمین مالی خرد در سطح ایران چگونه است؟ (ب) آسیب‌های تأمین مالی خرد در تجربه‌های تأمین مالی خرد در ایران چگونه است؟ (ج) آسیب‌های تأمین مالی خرد در بانک‌های ایران کدامند؟

۲. پیشینه تحقیق

با توجه به توسعه و موفقیت نسبی تأمین مالی خرد در سطح بین‌المللی پژوهش‌های مختلف و متعددی در این زمینه انجام شده است. در این قسمت به برخی از مهم‌ترین آنها اشاره می‌شود:

حسن‌زاده و قویدل (۱۳۸۴) در بررسی چالش‌های تأمین مالی خرد روستایی در ایران، به مقایسه تطبیقی عملکرد صندوق‌های قرض‌الحسنه روستایی و گرامین بانک بنگلادش می‌پردازند. در این مطالعه نسبت‌های خودکفایی مالی، ارزش سپرده به وام، ارزش افزوده به اعتبارات پرداختی و ارزش افزوده به تعداد کارکنان بررسی شده است. مقایسه این صندوق‌ها با بانک یادشده به‌عنوان

۱. فرآیند طراحی نظام تأمین مالی خرد اسلامی از ۳ مرحله تشکیل شده است: الف) آسیب‌شناسی وضع موجود تأمین مالی خرد؛ ب) تبیین وضعیت مطلوب تأمین مالی خرد؛ ج) ارائه راهکار برای رسیدن از وضعیت موجود به وضعیت مطلوب (برای اطلاعات بیشتر رک: میرمعزی، ۱۳۹۱).

یک نهاد مالی موفق نشان می‌دهد که صندوق‌های قرض‌الحسنه در مواردی بسیار ضعیف‌تر از بانک‌گرمین عمل کرده‌اند و به‌طور کلی صندوق‌های قرض‌الحسنه نقش کمتری در کاهش فقر و توانمندسازی افراد نیازمند داشته‌اند.

ملاکریمی خوزانی (۱۳۸۴) به بررسی ساختار اتحادیه‌های اعتباری در کشورهای مختلف پرداخته است. وی در تحقیق خود پس از این بررسی نتیجه می‌گیرد که در کشورهای مختلف جهان، با وجود پیشرفته‌ترین نظام‌های بانکی و بازار سرمایه، توسعه اتحادیه‌های اعتباری به‌عنوان مؤسسات تأمین مالی خرد در تأمین نیازهای مالی و اعتباری مردم به خصوص افراد واقع در دهک‌های پایینی و میانی درآمدی، مورد توجه و تأکید جدی قرار گرفته است.

حسن‌زاده و دیگران (۱۳۸۵) با استفاده از روش ادغام داده‌ها، اثرگذاری تأمین مالی خرد بر کاهش فقر و نابرابری در استان‌های کشور را بررسی کرده‌اند. یافته‌های این تحقیق که از متغیر اعتبارات قرض‌الحسنه به‌عنوان جایگزین تأمین مالی خرد استفاده می‌کند، نشان می‌دهد که اعتبارات خرد تنها در صورتی می‌تواند به کاهش فقر بیانجامد که نخست، طبقات گوناگون اقتصادی شناسایی شده باشند و دوم، اعتبارات مذکور در جهت ایجاد اشتغال به مصرف رسیده باشد.

طغیانی دولت‌آبادی (۱۳۸۶) با مطالعه تجربیات موفق کشورها، سازوکارهای اجرایی بانک‌گرمین بنگلادش، رکیات اندونزی، بانکوسول بولیوی و امانه اختیار مالزی را معرفی می‌کند. وی بر این باور است که در ایران به‌رغم سابقه طولانی و گستردگی فعالیت‌های انجام گرفته توسط بانک کشاورزی، کمیته امداد، جهاد سازندگی و مؤسسات خیریه غیردولتی و قرض‌الحسنه به دلیل پراکندگی و عدم انسجام لازم و نظارت کافی، این مؤسسات مالی به نتیجه مورد نظر دست نیافته‌اند و لازم است اصلاحات ساختاری در این مؤسسات به وجود آید.

رشیدی (۱۳۸۶) به امکان‌سنجی تشکیل مؤسسه مستقل تأمین مالی خرد اسلامی در ایران به منظور حمایت جامعه روستایی در دستیابی به منابع تأمین مالی می‌پردازد. در این تحقیق وضعیت موجود خدمات تأمین مالی خرد در جهت حمایت جامعه روستایی ایران در دستیابی به منابع مالی بررسی شده و با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی راهکارهای توسعه کمی و کیفی این روش‌ها از طریق ایجاد مؤسسه‌ای مستقل با عنوان مؤسسه تأمین مالی خرد اسلامی امکان‌سنجی شده است. نتایج حاکی از این امر است که تشکیل مؤسسه مستقل تأمین مالی خرد اسلامی در ایران که بتواند پاسخگوی نیازهای جامعه روستایی به منابع تأمین مالی باشد، از حیث اقتصادی و حقوقی امکان‌پذیر است.

جمشیدیان (۱۳۸۹) به بررسی وضعیت تأمین مالی خرد در جهان و ایران و ارائه الگوی منطبق با آموزه‌های اسلامی و همگون با فرهنگ و اقتصاد حاکم بر جامعه در ایران می‌پردازد. وی در

تحقیق خود الگویی اسلامی-ایرانی مبتنی بر مشارکت با کارآفرینان در مناطق کمتر توسعه یافته ارائه می‌کند که در آن فرآیند مشارکت، از طریق صندوقی که وظیفه‌اش مدیریت وجوه دولتی و حاکمیتی است، گنجانده شده است. وی با استناد به نتایج مدل و بهره‌گیری از تجربه‌های سایر کشورها، چارچوبی برای برنامه توسعه تأمین مالی خرد با هدف کاهش فقر و توانمندسازی مناطق کمتر توسعه یافته ارائه می‌کند.

مافی (۱۳۸۷) به معرفی اعتبارات خرد و تجارب موفق آن در جهان و ایران و در نهایت تنگناها و چالش‌های موجود در کشور و ارائه راهبرد برای آن می‌پردازد. شایان ذکر است این تحقیق حالت توصیفی-تحلیلی دارد و فرق آن با مقاله پیش‌رو در این است که نخست ما در این مقاله با روش تحلیلی-توصیفی-میدانی و با اتکا به نظرسنجی از خبرگان به بررسی آسیب‌های تأمین مالی خرد پرداخته‌ایم و دوم، تمرکز این آسیب‌شناسی نیز حالت عمومی ندارد؛ بلکه متمرکز بر بانک‌های کشور است.

ابراهیمی سالاری و همکاران (۱۳۹۲) به بررسی وقف پول به‌عنوان منبع تأمین مالی خرد اسلامی می‌پردازند. آنها ضمن بیان تجربیات سایر کشورها به شبیه‌سازی رفتار بالقوه وقف پول در تأمین مالی خرد نیز می‌پردازند. نتایج این تحقیق حاکی از آن است که وقف پول ظرفیت لازم را جهت استفاده به‌عنوان منبع تأمین مالی اسلامی و به‌ویژه تأمین مالی خرد داراست.

مصباحی مقدم و همکاران (۱۳۹۰) تلاش کرده‌اند که امکان سنجی فقهی-اقتصادی الگوی بومی مؤسسات تأمین مالی خرد اسلامی مبتنی بر وقف در کشور را بررسی کنند. نتایج این تحقیق حاکی از آن است که نهاد وقف ظرفیت لازم را به‌عنوان منبع درآمد مؤسسات تأمین مالی خرد دارد. میسمی و همکاران (۱۳۹۱) الگویی دو مرحله‌ای (مرحله اول: عقود مبادله‌ای-مرحله دوم: عقود مشارکتی) جهت مؤسسات تأمین مالی خرد اسلامی ارائه کرده‌اند. آنها معتقدند که الگوی مزبور نه تنها مبانی لازم را جهت تشکیل مؤسسات تأمین مالی خرد اسلامی فراهم می‌کند؛ بلکه دلالت‌های مناسبی هم برای بانک‌ها و مؤسسات قرض‌الحسنه دارد.

بیتریز و مرداک (۱۳۹۱) به بررسی اقتصاد تأمین مالی خرد پرداخته‌اند. آنها بر این باورند که اعطای وام و تسهیلات مختلف، چنانچه بدون توجه به عوامل نهادی مانند ساختارهای سیاسی و فرهنگی موجود در جامعه، ناهماهنگی اطلاعات و یا اطلاعات ناکافی، بی‌توجهی به افراد جامعه و چگونگی توانمندسازی آنان صورت گیرد، حاصلی جز هدر دادن منابع و بدهکار کردن افراد ندارد. احمدخان و همکاران (۱۳۹۱) به بررسی تأمین مالی خرد اسلامی پرداخته‌اند. آنها در پژوهشی ضمن آسیب‌شناسی تأمین مالی خرد به تبیین اصول تأمین مالی خرد اسلامی و ارائه راهکارهایی جهت نظام‌مند نمودن تأمین مالی خرد اسلامی پرداخته‌اند. آنها در پایان راهکارهایی را در

این جهت ارائه می‌دهند. آنها بر این باورند که باید مؤسسات تأمین مالی خرد در کشور تشکیل شود. اما بررسی منابع خارجی نشان می‌دهد تمرکز بر تأمین مالی خرد اسلامی در این دسته از منابع بیشتر از منابع فارسی است. در واقع تحقیقات بر موضوعات مختلفی که در تأمین مالی خرد اسلامی مطرح می‌شود، تمرکز کرده‌اند. برخی از پژوهش‌ها، ارتباط و نسبت میان تأمین مالی خرد اسلامی و بانکداری اسلامی را تبیین می‌کنند.

برخی از پژوهش‌ها مثل احمد^۱ (۲۰۰۲) و ایتی^۲ (۲۰۰۲، ص ۴) ماهیت تأمین مالی خرد اسلامی را مورد توجه قرار می‌دهند و مشخصه‌ها و ویژگی‌هایی که این نوع از تأمین مالی دارد را مورد بحث قرار می‌دهند. این تحقیقات مبانی نظری و عملی ایجاد مؤسسات تأمین مالی خرد اسلامی براساس عقود مبادله‌ای (معمولاً عقد فروش اقساطی) را ارائه می‌کنند.

برخی از پژوهش‌ها نیز به بررسی تجربه مؤسسات تأمین مالی خرد اسلامی در کشورهای مختلف می‌پردازند. الزمزی و گریس^۳ (۲۰۰۳) و الحران^۴ (۱۹۹۵ و ۲۰۰۲) نشان می‌دهند که گرچه انواع عقود مبادله‌ای و مشارکتی در نظام تأمین مالی خرد اسلامی قابلیت کاربرد دارند؛ ولی مؤسسات تأمین مالی خرد به دلیلی مشکلات نظارتی و غیره که در عقود مشارکتی ایجاد می‌شود، به‌طور عمده از عقود مبادله‌ای مانند مرابحه و یا فروش اقساطی استفاده کرده‌اند.

برخی از پژوهشگران نیز کاربرد نهادهای اسلامی مانند وقف، قرض‌الحسنه، زکات و غیره را در تأمین مالی خرد اسلامی مورد توجه قرار داده‌اند. در این زمینه می‌توان به مدل‌های مطرح شده از طرف سیزاکا^۵ (۲۰۰۴)، الگاری^۶ (۲۰۰۴)، قحف^۷ (۲۰۰۴) و احمد (۲۰۰۷) اشاره کرد. در زمینه تحقیقات یادشده نکات ذیل شایان توجه است:

الف) تقریباً در تمامی تحقیقات یادشده به‌صورت منسجم به آسیب‌شناسی تأمین مالی خرد در بانک‌های ایران اشاره‌ای نشده است؛

ب) تنها در مورد نادری - آن هم به‌صورت کلی - به چالش‌های تأمین مالی خرد در کشور اشاره شده است که البته روش تحقیق آن به‌صورت تحلیلی - توصیفی و مطالعات کتابخانه‌ای بوده است. در سایر موارد گاهی به آسیب‌های تأمین مالی خرد در جهان به‌صورت کلی و نه در بانک‌ها اشاره شده است؛

ج) در برخی از تحقیقات فقط برای یک آسیب - آن هم بدون اشاره مشخص به آن آسیب - راهکار و الگو ارائه شده است؛

1. Ahmed

2. Otit

3. Al-Zamzami and Grace

4. Al-Harran

5. Cizakca

6. Elgari

7. Kahf

د) در برخی از تحقیقات هم فقط با بیان راهکاری برای کاهش فقر و... الگوهای تأمین مالی خرد ارائه شده است.

بنابراین آنچه این مقاله را از مقالات دیگر متمایز می‌کند و نوآوری آن محسوب می‌شود این است که در این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی-میدانی چالش‌های تأمین مالی خرد در بانک‌های کشور پایش و به ترتیب اهمیت بیان شده است تا راه برای کسانی که درصدد ارائه الگو و طراحی نظام تأمین مالی خرد اسلامی هستند هموار شود. در واقع این تحقیق به نحوی یکی از شروط لازم فاز اول طراحی نظام تأمین مالی خرد اسلامی است.

۳. تعریف تأمین مالی خرد

رحیمی اعتبارات خرد را بدین صورت تعریف می‌کند: «اعتبارات خرد به‌عنوان راهبردی در توسعه اقتصادی با هدف دسترسی زنان و مردان کم‌درآمد به منابع اعتباری، برای بهبود وضعیت اقتصادی و اجتماعی آنهاست، به طوری که در قالب برنامه‌های اعتبار-پس‌انداز طرح‌ریزی می‌گردد». وی در ادامه به توضیح کلمات «اعتبارات» و «خرد» می‌پردازد و این چنین بیان می‌کند که «کلمات اعتبارات و خرد به دو مفهوم اساسی که ناشی از دیدگاه حاکم بر این رهیافت است، اشاره می‌کند. در محیط روستایی «اعتبارات» و عدم دسترسی به بخش وسیعی از روستاییان به منابع رسمی آن، از مشکلات عمده آنان می‌باشد. در طراحی نظام اعتبارات خرد تلاش می‌شود تا منابع دسترسی خانوارهای فقیر روستایی به منابع اعتباری، کاهش و کارآیی این بازارها افزایش یابد. دومین کلمه یعنی «خرد» تأکید بر نارسایی توسعه به شیوه اقتصاددانان کلاسیک است» (۱۳۷۹، ص ۲-۳).

حسن‌زاده و قویدل معتقدند: «تأمین مالی خرد، شیوه‌ای از تأمین مالی است که همواره از آن به‌صورت ابزاری برای مبارزه با فقر و کاهش نابرابری‌های منطقه‌ای نام برده می‌شود. در این شیوه، افراد فقیر تأمین مالی می‌شوند تا بتوانند درآمد مختصر خود را افزایش دهند و امنیت مالی بیشتری برای خانواده‌هایشان فراهم کنند. با توجه به اینکه این شیوه تأمین مالی به منظور فقرزدایی صورت می‌گیرد، شرایطی متفاوت از شرایط تأمین مالی موجود، را می‌طلبد» (۱۳۸۵، ص ۴).

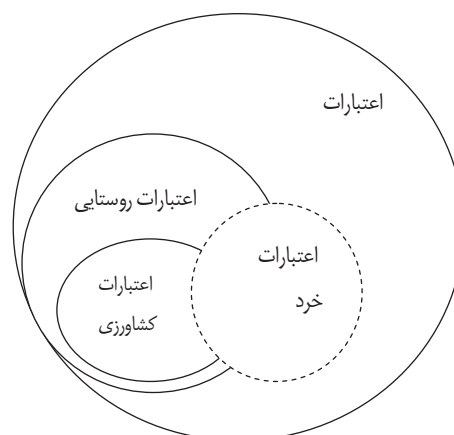
نکته اصلی این است که در برنامه اعتبارات خرد، موضوع اشتغال و کاهش فقر اهمیت به‌سزایی دارد. تخصیص اعتبارات خرد با سازوکار مشخص، برای پدید آوردن یک واحد کسب و کار کوچک جدید یا توسعه آن است که در حالت اول، تأمین سرمایه ثابت و در نتیجه پدید آوردن دست‌کم یک فرصت شغلی برای گرداننده واحد مورد نظر و در حالت دوم تأمین سرمایه در گردش و کاهش هزینه تولید را به دنبال دارد.

نکته بعدی، گروه‌های هدف این نوع اعتبارات هستند که افراد و خانواده‌های فقیر و کم‌درآمد و

همچنین زنان روستایی را شامل می‌شود. با توجه به گروه‌های درآمدی، نخستین مسئله‌ای که باید به آن توجه کرد، چگونگی پدید آوردن کسب و کار جدید یا توسعه آن به وسیله این گروه خاص است». پاک‌نظر معتقد است که در برنامه‌های اعتبارات خرد، وام‌های کوچک مورد نیاز مردم فقیر، برای فعالیت‌های خوداشتغالی آنان تأمین می‌شود تا با ایجاد درآمد، امکان ادامه زندگی و مراقبت از خود و خانواده را برایشان فراهم کند (۱۳۷۹، ص ۱۲).

در بیشتر موارد، در برنامه‌های پرداخت اعتبارات خرد، برای امر خود اشتغالی، افزون بر تأمین اعتبار مورد نیاز فقرا، ترکیبی از خدمات و امکانات مورد نیاز نیز در اختیار مشتریان قرار می‌گیرد. این امکانات شامل افتتاح حساب‌های پس‌انداز، خدمات آموزشی و امکان همکاری‌های مشترک و استفاده از ضمانت متقابل است.

داگلاس (۲۰۰۳) اعتبارات خرد را جزئی از چرخه تأمین مالی توسعه روستایی می‌داند که تا حدودی با اعتبارات روستایی و اعتبارات کشاورزی دارای اشتراکاتی است و از طریق نهادهای مالی و اعتباری مانند بانک‌ها، اتحادیه‌های اعتباری محلی تعاونی‌ها و... تأمین و پرداخت می‌شود.

نمودار ۱: رابطه اعتبارات خرد با اعتبارات روستایی و کشاورزی

عموماً مشخصات برنامه‌های تأمین مالی خرد چنین است:

الف) وام‌ها معمولاً کوتاه‌مدت هستند. زمان بازپرداخت این وام‌ها کمتر از ۱۲ ماه است و عموماً با بازپرداخت‌های منظم هفتگی یا ماهانه و برای سرمایه در حال گردش می‌باشند. این وام‌ها به محض تصویب پرداخت می‌شوند به‌ویژه برای کسانی که بخواهند وام‌ها را تکرار کنند؛

ب) پیش‌نیازهایی که وام‌دهنده به‌طور مرسوم به شکل وثیقه‌های فیزیکی -مانند انواع دارایی‌ها- از وام‌گیرنده می‌خواهد معمولاً با یک سیستم ضمانت جمعی جایگزین می‌شود. سیستم ضمانت

جمعی سیستمی است که در آن اعضای گروه‌های سیستم به صورت دوطرفه مسئول ضمانت و پرداخت وام به یکدیگر می‌باشند؛

ج) درخواست وام و فرایند پرداخت‌ها به صورتی طراحی می‌شود که برای وام‌گیرندگان کم‌درآمد مفید واقع شود. یعنی وام‌ها طوری طراحی می‌شوند که درک آنها ساده است، به صورت محلی تأمین می‌شود و به سرعت در دسترسند (احمدخان، ۲۰۰۸، ص ۶).

شعبان‌نژاد (۱۳۸۵) معتقد است که «تأمین مالی خرد و یا مالیه خرد مفهوم جامع‌تری نسبت به اعتبارات خرد دارد و شامل اعطای وام، انواع پس‌انداز، بیمه خرد و دیگر خدمات مالی می‌شود که هدف آن ارائه خدمت به اقشار تهیدست است. از طرف دیگر اعتبارات خرد به معنای اعطای وام‌های بسیار کوچک به افرادی از قبیل بیکاران، تازه‌کاران تجاری، تهیدستان و دیگر افراد درگیر با فقر است که بانک‌پذیر محسوب نمی‌شوند. این افراد عموماً فاقد وثیقه، کار ثابت و سابقه اعتباری مورد تأیید بوده و اغلب از حداقل شرایط دریافت اعتبارات عرف بی‌بهره می‌باشند. اعتبارات خرد یک نوع بدعت و نوآوری مالی است که در کشورهای در حال توسعه شکل گرفت و توانست در توانمندسازی افراد تهیدست (به خصوص زنان)، اجرای پروژه‌های خوداشتغالی و درآمدزا و فقرزدایی موفق عمل کند».

ویژگی نه‌گانه مرسوم تأمین مالی خرد عبارتند از:

۱. معاملات کوچک (وام‌ها، پس‌اندازها و بیمه)؛ ۲. وام برای فعالیت‌های کارآفرینی؛ ۳. وام‌های بدون ضمانت؛ ۴. وام‌دهی گروهی؛ ۵. تمرکز روی مشتریان فقیر؛ ۶. تمرکز روی زنان (مشتریان زن)؛ ۷. فرآیندهای اجرایی ساده؛ ۸. ارائه خدمات به مناطق محروم؛ ۹. نرخ بهره در سطح بازار (بیتریز و لایبه، ۲۰۱۱، ص ۲۱).

بختیاری بر این باور است که «اعتبارات خرد را عموماً بر مبنای مؤلفه‌هایی همچون اندازه اعتبار، نحوه استفاده از اعتبار، شرایط و ضوابط اعتبار تعریف می‌کنند: بر مبنای اندازه و میزان، عموماً اعتبار خرد به اعتباری اطلاق می‌شود که از نظر مبلغ اندک و ناچیز باشد. هرچند در این خصوص توافق نیست، در برخی از موارد به وام‌های کوچک چند دلاری و در مواردی به وام‌های چند هزار میلیارد دلاری نیز اعتبار خرد اطلاق می‌شود. از نظر نحوه استفاده از اعتبار نیز اعتبار خرد به اعتباری اطلاق می‌شود که یا برای کاهش فقر و یا راه‌اندازی کسب و کار کوچک و عموماً خود اشتغالی استفاده قرار می‌شود. از نظر ضوابط و شرایط پرداخت اعتبار نیز اعتبار خرد اعتباری است که قابلیت دستیابی به آن به سادگی امکان‌پذیر است، شرایط آن قابلیت انعطاف داشته و قرارداد آن با سادگی تمام و متناسب با شرایط محلی قابل تنظیم است» (۱۳۸۹، ص ۴).

1. Beatriz & Labie

به این ترتیب ملاحظه می‌شود که با توجه به معیارهای بالا، اعتبارات خرد از ویژگی‌های متفاوتی برخوردار است و نمی‌توان تنها به یک مؤلفه آن یعنی میزان اعتبار بسنده کرد، ضمن اینکه آنکه مفهوم خرد یک مفهوم نسبی است و الزاماً به معنای مبلغ اندک نیست. این دیدگاه به نظر ما دیدگاه مختار در تعریف تأمین مالی خرد است.

۴. آسیب‌شناسی تأمین مالی خرد در جهان

تأمین مالی خرد تقریباً در سرتاسر جهان پراکنده شده است. از آمریکا و کانادا تا اروپا، خاورمیانه و جنوب شرقی آسیا. نکته قابل توجه این است که تأمین مالی خرد گاه به صورت اعتبارات خرد در قالب مؤسسات تأمین مالی^۱ خرد و گاه در قالب اتحادیه‌های اعتباری^۲ و گاه در قالب سازمان‌های غیردولتی^۳ ظهور و بروز پیدا کرده است. در ادامه به صورت گذرا در جدول شماره ۱ شواهدی در این زمینه بیان می‌شود:

جدول ۱: آسیب‌های رایج تأمین مالی خرد در سطح بانک‌های خارجی

ردیف	نام کشور	نهادهای مشهور تأمین مالی خرد	آسیب‌های رایج تأمین مالی خرد
۱	اندونزی	بانک راکیات ^۴	بازدهی پایین اعتبارات خرد
۲	مالزی	امانه اختیار مالزی ^۵	عدم بازپرداخت وام
۳	بنگلادش	گرامین بانک	بالا بودن هزینه نظارت- کمبود منابع مالی
۴	مصر	بانک ملی توسعه ^۶	بازدهی پایین اعتبارات خرد- هزینه نظارت بالا
۵	هندوستان	بانک سوا ^۷	نکول وام- نبود وثیقه مناسب- کمبود منابع مالی
۶	تایلند	بانک کشاورزی تایلند	کمبود منابع مالی
۷	کانادا	بانک مردم ^۸	نکول وام‌ها
۸	بولیوی	بانکوسول ^۹	بازدهی پایین
۹	استرالیا	اتحادیه اعتباری ملی استرالیا	نکول وام‌ها
۱۰	آمریکا	مؤسسه اقدامات شیکاگو ^{۱۰} - مؤسسه سرمایه‌دار مترقی ^{۱۱}	بالا بودن هزینه‌های عملیاتی- نکول وام‌ها- نبود وثیقه مناسب
۱۱	گوآتمالا	جنسیز ^{۱۲}	نکول وام‌ها- انحراف اعتبارات
۱۲	ازبکستان	بانک میکروکredit ^{۱۳}	خلاً قانونی

1. MFI (Microfinance Institution)
3. NGO
5. AIM
7. Sewa
9. bancosol
11. Progreso financiero
13. Microcredit Bank

2. Credit Union
4. Rakyat Bank
6. Egipt's National Bank for Development -NBD
8. caisse populaire (people bank)
10. ACCION chicago
12. Génesis Empresarial

۵. آسیب‌شناسی تأمین مالی خرد در ایران

در میان بانک‌های کشور بانک کشاورزی به‌عنوان بانکی بسیار فعال و پیشرو در زمینه تأمین مالی خرد شناخته می‌شود. براساس آمارهای موجود ۷۲ درصد تسهیلات اعطایی این بانک به وام‌گیرندگان در قالب اعتبارات خرد می‌باشد (مجموعه مقالات همایش اعتبارات خرد: فقر زدایی و توسعه روستایی، ۱۳۸۴، ص ۱۸). متأسفانه آمار مکتوبی از فعالیت‌های سایر بانک‌ها در زمینه تأمین مالی خرد در دسترس نیست و البته به نظر می‌رسد سایر بانک‌ها هم در این زمینه فعالیت چندانی نداشته باشند. از این رو در ادامه طرح‌های بانک کشاورزی در زمینه تأمین مالی خرد بررسی می‌شود:

۵-۱. چالش‌های تأمین مالی خرد در بانک کشاورزی

۵-۱-۱. طرح حضرت زینب کبری (ع)

الف) تجربه: مصارف این تسهیلات شامل خرید دام، ابزار و نهاده‌های قالی بافی و سایر صنایع دستی، نهاده‌های مورد نیاز زراعت، باغداری و چرخ خیاطی بوده است. مدت تسهیلات به نوع فعالیت و درآمد حاصل از آن بستگی دارد و معمولاً برای خرید کالاهای سرمایه‌ای پنج سال با کارمزد متعلقه ۴ درصد در سال است. این تسهیلات با سود اندک و عدم نیاز به وثیقه یا ضامن (ضمانت خود وام‌گیرنده یا یکی از زنان سرپرست خانوار ساکنان همان روستا کفایت می‌کند) پرداخت می‌شود. تا پایان سال ۱۳۸۴ تعداد ۱۰۰۹۷۶ وام به مبلغ ۲۳۶/۹ میلیارد ریال به مجریان این طرح در سراسر کشور پرداخت شده است (گزارش عملکرد بانک کشاورزی، ۱۳۹۱).

ب) آسیب‌شناسی: براساس نظرسنجی از کارشناسان بانک کشاورزی، مزایا و معایب طرح حضرت زینب (ع) به شرح ذیل است:

- مزایا: افزایش میانگین درآمد خانوار روستایی؛ ایجاد اشتغال در خانواده روستایی؛ بهبود وضعیت اقتصادی، اجتماعی و رفاهی زنان؛ افزایش میزان پس‌انداز زنان سرپرست خانوار روستایی.
- معایب: کمبود اعتبار نسبت به تعداد متقاضیان؛ مشکلات ناشی از بی‌سوادی یا کم‌سواد بودن زنان دریافت‌کننده تسهیلات؛ ضعف نظارت دستگاه‌های معرفی‌کننده؛ عدم آشنایی وام‌گیرندگان با مسائل مالی و ضوابط تسهیلات که باعث ایجاد مشکلاتی در شعب می‌شود؛ کمبود کارشناس در شعب برای پیگیری نظارت بر اجرای طرح؛ پایین بودن مبلغ وام پرداختی (سجادی، ۱۳۸۴، ص ۹-۱۰).

۵-۱-۲. طرح ایران

الف) تجربه: تمرکز این طرح بیشتر بر روی زنان است. زنان عضو طرح برای فعالیت تولیدی، تجاری، خدماتی می‌توانند تا سقف ۵۰ میلیون ریال از تسهیلات ضمانتی استفاده کنند.

در صورتی که زنان دارای حساب فعال در بانک باشند می‌توانند بدون معرفی ضامن یا وثیقه وام دریافت کنند. از ابتدای طرح (اواسط سال ۱۳۷۸ تا پایان سال ۱۳۸۴) جمعاً ۱۰۶/۶۹۶ وام به مبلغ ۳۷۳/۹ میلیارد ریال در قالب عقد قرض الحسنه برای مصارف خوداشتغالی، کمک هزینه تحصیلی فرزندان، تعمیر مسکن، کمک هزینه تهیه تجهیزات پرداخت شده است (گزارش عملکرد بانک کشاورزی، ۱۳۹۱).

ب) آسیب‌شناسی: بانک کشاورزی در اعطای این اعتبارات با مشکلات زیر روبه‌رو شد: به علت پراکندگی روستاها و عدم وجود راه‌های ارتباطی مناسب، امکان مراجعه به شعب محدود بانک برای اکثریت متقاضیان به منظور استفاده از تسهیلات اعتباری وجود نداشت؛ امکان تهیه وثیقه ملکی از سوی متقاضیان به‌عنوان تضمین وام وجود نداشته است؛ تشریفات تشکیل پرونده و دریافت وام طولانی بوده است (نجفی، ۱۳۸۴، ص ۳).

۳-۱-۵. صندوق توسعه اشتغال روستایی

الف) تجربه: هدف از ایجاد صندوق قرض الحسنه توسعه اشتغال روستایی، اعطای وام قرض الحسنه و یا تسهیلات اعتباری به اشخاص حقیقی و یا حقوقی به منظور ایجاد، گسترش و تثبیت اشتغال مولد و پایدار در حوزه مناطق روستایی کشور (به‌ویژه مناطق توسعه نیافته) و نیز تأمین مالی ارزان قیمت است. بخشی از فعالیت‌های این صندوق در راستای تأمین مالی خرد است. براساس این طرح افراد واجد شرایط جهت گرفتن تسهیلات به بانک کشاورزی معرفی می‌شوند. سقف تسهیلات اعطایی قرض الحسنه در مناطق روستایی توسعه نیافته برای اشخاص حقیقی حداکثر ۵۰ میلیون ریال و در سایر مناطق روستایی برای اشخاص حقیقی حداکثر ۱۰۰ میلیون ریال است (سجادی، ۱۳۸۴، ص ۱۲).

ب) آسیب‌شناسی: در روستاهای توسعه نیافته و شدیداً محروم متقاضی برای دریافت وام وجود نداشت؛ عدم اختیار کارشناس بانک در انتخاب افراد واجد شرایط، موجب بروز مشکلات در پرداخت تسهیلات می‌شود؛ درصد عدم بازپرداخت وام در این طرح‌ها بالا است؛ نظارت کافی بر اجرای طرح وجود ندارد (سجادی، ۱۳۸۴، ص ۱۳-۱۴).

۴-۱-۵. طرح ایجاد اشتغال برای زندانیان آزاد شده

الف) تجربه: براساس توافق بانک کشاورزی و سازمان زندان‌ها، مقرر شده است که برای اشتغال آن دسته از زندانیان و مددجویان تحت پوشش سازمان زندان‌ها که صلاحیت و توانایی آنها برای اشتغال سالم و پایدار مورد تأیید قرار گرفته، تسهیلات بانکی اعطا شود. سقف تسهیلات اعطایی

در سال شروع طرح بالغ بر ۱۵ میلیون ریال بوده است که در سال ۱۳۸۱ به ۳۰ میلیون ریال افزایش یافت (سجادی، ۱۳۸۴، ص ۱۱).

ب) آسیب‌شناسی: عدم اطلاع دقیق مددجویان از شیوه‌ها و ضوابط صحیح ارائه تسهیلات که باعث ایجاد مشکلات در شعب می‌شود؛ براساس ضوابط طرح بانک کشاورزی در انتخاب و هدایت وام‌گیرنده نقشی ایفا نمی‌کند؛ در بعضی اوقات تعدد مشاغل مددجویان و تعویض پیاپی شغلی توسط آنان منجر به عدم تجربه کافی و عدم ثبات شغلی مددجو و در نهایت عدم موفقیت طرح می‌شود؛ ارزیابی صحیحی از نیازهای مددجویان در راه‌اندازی طرح‌های اشتغال‌زا توسط سازمان زندان‌ها انجام نمی‌گیرد؛ در بعضی اوقات اعتبار تخصیصی، نیاز مددجو را در ایجاد اشتغال مورد نظر تأمین نمی‌کند (سجادی، ۱۳۸۴، ص ۱۲).

جدول ۲: آسیب‌های تأمین مالی خرد در سطح داخلی (بانک کشاورزی)

ردیف	طرح‌های تأمین مالی خرد بانک کشاورزی	آسیب‌های رایج تأمین مالی خرد
۱	طرح حضرت زینب (س)	کمبود منابع مالی - هزینه بالای نظارت
۲	طرح ایران	نبود وثیقه مناسب
۳	صندوق توسعه اشتغال روستایی	نکول وام‌ها - بالا بودن هزینه نظارت
۴	طرح اشتغال زندانیان آزاد شده	کمبود منابع - انحراف اعتبارات

۶. آسیب‌شناسی تأمین مالی خرد در بانک‌های ایران

۶-۱. ادبیات آسیب‌شناسی تأمین مالی خرد

همان‌طورکه در جدول ۱ و ۲ بیان شد، با بررسی ادبیات داخلی و خارجی موضوع تحقیق به صورت تحلیلی و توصیفی آسیب‌های ذیل با روش مطالعات کتابخانه‌ای درباره تأمین مالی خرد احصا شد. در ادامه ضمن بیان این آسیب‌ها، شواهدی از آنها در ادبیات تأمین مالی خرد نیز ارائه می‌شود:

الف) مخاطرات اخلاقی

مخاطرات اخلاقی بدین معناست که دریافت‌کنندگان اعتبارات خرد اطلاعات اقتصادی طرح‌هایی را که برای آنها اعتبارات خرد دریافت کرده‌اند را به صورت صحیح اعلام نمی‌کنند. این اطلاعات می‌تواند شامل سود و بازدهی طرح و... باشد.

مسکال^۱ بر این باور است که «منظور از خطر اخلاقی آن است که وجود یک قرارداد میان دو طرف، ممکن است باعث تغییر رفتار هر دو یا یکی از آنها شود؛ به نحوی که طرف دیگر از تغییر

1. Mas-Colell

رفتار آسیب ببیند. چالش خطر اخلاقی مربوط به بعد از قرارداد بوده و یکی از موارد مهم ظهور آن شرایطی است که وام‌گیرنده به انگیزه کسب سود بیشتر، سود یا زیان فعالیت اقتصادی را به‌طور صحیح گزارش ندهد» (۱۹۹۵، ص ۴۷۷).

احمد (۲۰۰۲) مشکل اطلاعات نامتقارن (مخاطرات اخلاقی) را یکی از مشکلات رایج تأمین مالی خرد می‌داند. وی معتقد است که مخاطرات اخلاقی یکی از علل مهم عدم دسترسی شرکت‌های کوچک به سرمایه مؤسسات تأمین مالی سنتی است. از این رو کارآفرینان کوچک در کشورهای در حال توسعه با موانع و مشکلات جدی مواجهند. وی معتقد است مشکل نبود وثیقه مناسب از سوی کارآفرینان خرد و نیز مشکل خردبودن وام‌ها نیز به نوبه خود موجب افزایش مخاطرات اخلاقی می‌شود. وی در پایان نتیجه می‌گیرد که مخاطرات اخلاقی کار ارزیابی و کنترل پروژه را، به منظور حداقل کردن مخاطرات اخلاقی، بسیار هزینه‌بر می‌کند.

بن نت^۱ (۱۹۹۸) معتقد است که پاره‌ای از مشکلات می‌توانند در کشورهای در حال توسعه میان مؤسسات تأمین مالی خرد و مشتریان آنها واقع شود. وی بر این باور است که این مشکلات خود منجر به مشکل اطلاعات نامتقارن می‌شود.

ویلسون^۲ (۲۰۰۷) در مطالعه خود مخاطرات اخلاقی را یکی از نگرانی‌های رایج در زمینه تأمین مالی خرد، به‌ویژه تأمین مالی خرد با استفاده از عقود مشارکتی می‌داند. کالیم و احمد^۳ (۲۰۰۹) در مطالعه‌ای مخاطرات اخلاقی را نکول عمدی تسهیلات تعریف می‌کنند و آن را یکی از مشکلات تأمین مالی خرد می‌دانند.

ب) نکول استراتژیک

یکی دیگر از آسیب‌های تأمین مالی خرد نکول استراتژیک^۴ است. نکول استراتژیک یعنی «مشتریان اعتبارات خرد از بازگرداندن تسهیلات دریافتی عمداً خودداری می‌کنند».

خالق‌الزمان^۵ (۲۰۰۶) نحوه بازپرداخت تسهیلات و پایداری خدمات مالی را از مهم‌ترین

1. Bennet

2. Wilson

3. kaleem & Ahmad

۴. لازم به ذکر است که «اگر طرف قرارداد نتواند در قبال قراردادی که بسته است به تمام یا بخشی از تعهداتش، خواسته یا ناخواسته، عمل کند، می‌گویند که «نکول» انجام داده است». از این رو نکول به دو نوع تقسیم می‌شود: ۱. نکول عام؛ ۲. نکول استراتژیک.

نکول عام یعنی طرف قرارداد نمی‌تواند به تعهداتش (بازپرداخت وام) عمل کند؛ ولی نکول استراتژیک یعنی طرف قرارداد نمی‌خواهد به تعهداتش (بازپرداخت وام) عمل نماید. در واقع در نکول استراتژیک طرف قرارداد در عین داشتن توانایی مالی برای بازپرداخت وام از انجام بازپرداخت خودداری می‌کند که این نوع نکول می‌تواند دلایل متعددی داشته باشد. بنابراین نکول استراتژیک یک استراتژی مالی است (<http://www.investopedia.com/terms/s/strategic-default.asp>).

5. Khaleequzzaman

مؤلفه‌های تضمین و تحکیم تأمین مالی خرد می‌دانند. وی در عین حال از ضرورت توجه بیشتر به فقرا در این زمینه سخن می‌گوید و ابراز می‌دارد که افراد بسیار فقیر به ندرت برای ارائه تسهیلات مورد توجه قرار می‌گیرند. وی دلیل این عدم تمایل مؤسسات مالی را به این قشر از افراد مشکل نکول استراتژیک می‌داند. وی معتقد است که سایر افراد گروه (که بناست به ایشان وام تأمین مالی خرد تعلق بگیرد) حاضر به ضمانت وام این قشر از مردم نیستند. چون اعضای گروه از بابت بازپرداخت تسهیلات خرد از سوی این‌گونه افراد مطمئن نیستند. این عدم اطمینان ناشی از احتمال نکول وام از سوی ایشان یا ناتوانی بالقوه ایشان در پرداخت تسهیلات می‌باشد.

احمد (۲۰۰۲) در مطالعات خود نکول استراتژیک در وام‌های مصرفی را بیشتر از وام‌های تولیدی می‌داند. وی به مؤسسات تأمین مالی خرد توصیه می‌کند که به جای وام‌های مصرفی، به اعطای وام‌های تولیدی روی آورند. او بر این باور است که ارائه وام‌های تولیدی نه تنها باعث افزایش بازدهی می‌شود؛ بلکه احتمال نکول را نیز افزایش می‌دهد.

باک لی^۱ (۱۹۹۶) در گزارش خود آورده است که «در سال ۱۹۹۳، ۴۶ درصد از دریافت‌کنندگان تسهیلات خرد از مؤسسه تأمین مالی خرد مودزی مالاری^۲ یک قسط معوقه داشتند». وی دلیل این مطلب را در اعطای وام‌های مصرفی زیاد به مشتریان توسط این مؤسسه می‌داند. در میان این افراد، تقریباً ۳۳ درصد ایشان دست‌کم چهار قسط معوقه داشتند.

گومز و سانتور (۲۰۰۳) به بررسی تأمین مالی خرد در دو مؤسسه مالی در کانادا می‌پردازند. ایشان پس از بررسی جامعه آماری متنابهی از گیرندگان تسهیلات خرد، عدم بازپرداخت وام توسط ایشان را یکی از مهم‌ترین آسیب‌های تأمین مالی خرد می‌دانند.

مؤسسه اقدامات شیکاگو یکی از مؤسسات فعال در زمینه اعطای اعتبارات خرد در ایالات متحده است. نکول استراتژیک وام‌های خرد یکی از چالش‌های اصلی تسهیلات خرد در این مؤسسه می‌باشد. براساس اطلاعات موجود نرخ بازگشت سرمایه در این مؤسسه ۷۰ درصد است.^۳ مؤسسه سرمایه‌دار متری نیز یکی دیگر از مؤسسات فعال در زمینه اعتبارات خرد می‌باشد. این مؤسسه نیز با مشکل نکول استراتژیک روبه‌رو است.^۴

ج) هزینه بالای نظارت

هزینه بالای نظارت یعنی «نظارت بر یکایک تسهیلات خرد هزینه بالایی دارد».

1. Buckley

2. Malawi Mudzi

3. <http://www.opportunity.org/blog/conference-microfinance-in-the-u-s/>

4. <http://www.opportunity.org/blog/conference-microfinance-in-the-u-s/>

احمد (۲۰۰۲) می‌گوید که نبود وثیقه مناسب و احتمال نکول استراتژیک و نیز مخاطرات اخلاقی ضرورت نظارت بر مشتریان خرد را دوچندان می‌کند. از طرفی موانع و محدودیت‌های فیزیکی مانند (نبود بازارها، جاده و در مجموع مشکلات ساختاری و زیربنایی) عملیات نظارت را بر مشتریان تأمین مالی خرد با مشکلات متعددی روبه‌رو می‌نماید.

وی همچنان معتقد است که هزینه بالای نظارت در تأمین مالی خرد می‌تواند منجر به مشکل انتخاب معکوس نیز بشود. چون می‌دانیم انتخاب معکوس زمانی رخ می‌دهد که مؤسسه تأمین مالی خرد نتواند به درستی به ارزیابی و تشخیص شایسته‌ترین طرح اقتصادی جهت تأمین مالی پردازد و از طرفی یکی از مؤلفه‌های مهم در ارزیابی و تشخیص طرح‌ها بحث نظارت بر تأمین مالی‌های گذشته است؛ به‌ویژه زمانی که مؤسسه بخواهد به گروهی در قالب عقود مشارکتی اعتبارات خرد اعطا کند.

بالا بودن هزینه دادوستد که هزینه نظارت بخشی از آن است، یکی از مهم‌ترین چالش‌های اعتبارات خرد در هند می‌باشد.^۱ اطلاعات موجود در بررسی تسهیلات خرد در اتحادیه‌های اعتباری آمریکا نشان می‌دهد که بالا بودن هزینه‌های عملیاتی، یکی از آسیب‌های کلیدی تأمین مالی خرد در این مؤسسات است.^۲

د) نبود وثیقه مناسب

نبود وثیقه مناسب به معنای «عدم توانایی جهت ارائه وثیقه لازم از سوی مشتریان خرد» تعریف می‌شود. فقدان وثیقه مناسب یکی از چالش‌های اساسی تأمین مالی خرد در هند است. نداشتن وثیقه مناسب برای بیشتر فقرا در هند علت اصلی عدم اختصاص اعتبارات خرد برای ایشان می‌باشد.^۳ مشتریان مؤسسه سرمایه‌دار متری براساس اطلاعات موجود وثیقه مناسبی را برای دریافت تسهیلات خرد ندارند و یا پیشینه اعتباری مشخصی ندارند؛ لذا این مؤسسه نیز از ایده فشار گروهی برای تضمین بازپرداخت وام‌ها توسط افراد استفاده می‌کند.^۴

ه) انحراف اعتبارات

انحراف اعتبارات به معنای «به‌کارگیری تسهیلات در مصارف دیگر از سوی مشتریان خرد»

1. <http://www.infosys.com/finacle/solutions/thought-papers/Documents/microfinance-implementation-policy-challenges.pdf>
2. <http://marshallbirkey.com/economic-development/6-challenges-to-microfinance-in-the-us-4-6/>
3. <http://www.infosys.com/finacle/solutions/thought-papers/Documents/microfinance-implementation-policy-challenges.pdf>
4. <http://www.opportunity.org/blog/conference-microfinance-in-the-u-s/>

تعریف می‌شود. بررسی تسهیلات خرد در گواآتالا نشان می‌دهد که در موارد متناهی وام‌های خرد در مصارفی غیر از آنچه تعیین شده، به کارگرفته شده است.^۱

و) بازدهی پایین

واضح است که اعتبارات خرد باید به نحوی باشد که افزون بر اینکه برای دریافت‌کننده اعتبارات بازدهی داشته باشد، وی قادر به پرداخت اقساط وام‌های خود نیز باشد. اما نرخ بازدهی کسب و کارهای خرد معمولاً پایین است.

اقبال^۲ در بررسی تأمین مالی خرد در بانک ملی توسعه مصر مسئله بازدهی تسهیلات خرد را از چالش‌های کلیدی تأمین مالی خرد در مصر می‌داند. وی یکی از مهم‌ترین تلاش‌های بانک ملی توسعه مصر را تلاش جهت حفظ سودآوری تسهیلات خرد برای مشتریان می‌داند (۲۰۰۴، ص ۳).

برومونو و همکاران در بررسی تأمین مالی خرد در اندونزی، پس از اذعان به موفقیت طرح‌های «بی.آر.آی»، «بی.دی.بی» و «بی.کا.دی» به بررسی آسیب‌های تأمین مالی خرد در اندونزی می‌پردازند و بازدهی پایین تأمین مالی خرد برای جامعه روستایی را یکی از چالش‌های رُودرُوی تأمین مالی خرد معرفی می‌کنند (۱۹۹۸، ص ۹).

گونزالز و همکاران در بررسی چالش‌های تأمین مالی خرد در بولیوی بازدهی پایین تسهیلات خرد را از مشکلات اساسی اعطای اعتبارات خرد در بانکوسول بولیوی می‌دانند (۱۹۹۶، ص ۱۲-۱۳).

ز) کمبود منابع

طبعاً در صورتی که بخواهیم از این تأمین مالی خرد برای طراحی نظام تأمین مالی خرد استفاده کنیم به ناچار باید منابع مالی مطمئنی برای این کار داشته باشیم. لذا کمبود منابع یعنی «فقدان منابع مناسب جهت ارائه تسهیلات خرد از سوی بانک».

حسن عبده^۳ به تجزیه و تحلیل تأمین مالی خرد در بنگلادش می‌پردازد. وی اعتبار مالی ناکافی را یکی از چالش‌های تأمین مالی خرد معرفی می‌کند (۲۰۰۰، ص ۱۶).

ثورات^۴ در بررسی تأمین مالی خرد در هندوستان کمبود منابع جزو یکی از دو چالش اساسی اعتبارات خرد در هندوستان می‌داند (۲۰۰۶، ص ۳۷).

1. <http://www.fao.org/docrep/008/a0226e/a0226e09.htm#TopOfPage>

2. Iqbal

3. Hasan Abde

4. Thorat

شیلندرا^۱ نیز در تبیین آسیب‌های تأمین مالی خرد در هندوستان کمبود منابع برای اعطای اعتبارات خرد را یکی از مشکلات تأمین مالی خرد می‌داند (۲۰۰۶، ص ۱۸۳-۱۸۷).
 بانلاندر^۲ نیز در تبیین آسیب‌های تأمین مالی خرد در تایلند کمبود منابع را یکی از مشکلات تأمین مالی خرد در بانک‌های کشاورزی تایلند می‌داند (۲۰۱۰، ص ۹).

۶-۲. فرآیند آسیب‌شناسی

به منظور بررسی آسیب‌های تأمین مالی خرد در بانک‌های ایران از روش سنجش نظر خبرگان (دلفی) استفاده شد. در این روش دو پرسشنامه طراحی گردید. در پرسشنامه اول آسیب‌های احصا شده از ادبیات موضوع تأمین مالی خرد در سطح بانک‌های داخل و خارج از کشور مطرح و از خبرگان درخواست شد که نسبت به اینکه این آسیب را جزء آسیب‌های تأمین مالی خرد می‌دانند یا خیر اظهار نظر کنند. به علت آنکه پرسشنامه حالت نیمه‌باز داشت، در انتها از خبرگان درخواست شد، در صورتی که آسیب دیگری در زمینه چالش‌های تأمین مالی خرد در بانک‌های ایران مدنظر دارند به پرسشنامه اضافه کنند. در مرحله دوم، پس از جمع‌آوری پرسشنامه‌ها، آسیب‌هایی را که خبرگان رد کرده بودند حذف و سایر آسیب‌ها که مشتمل بر هفت آسیب بودند ملاک پرسشنامه مرحله دوم قرار گرفت. در مرحله دوم هفت آسیب تأیید شده در قالب پرسشنامه لیکرتی پنج گزینه‌ای قرار گرفت تا وزن آسیب موردنظر و رتبه آن کشف شود.

۶-۲-۱. جامعه آماری

جامعه آماری پژوهش شامل متخصصان بانکداری اسلامی، مدیران طرح و برنامه بانک‌های دولتی و خصوصی و نیز متفکران فقه‌الاقتصاد و فقه مالی می‌باشند. این افراد باید دست‌کم دو مورد از خصوصیات زیر را دارا باشند:

الف) داشتن تحصیلات دانشگاهی یا حوزوی در حوزه مدیریت مالی یا اقتصاد یا فقه مالی یا فقه‌الاقتصاد، دست‌کم در سطح کارشناسی ارشد و بالاتر؛ ب) دست‌اندرکاران اجرایی مرتبط با حوزه تأمین مالی خرد؛ ج) متفکران و نظریه‌پردازان مرتبط با حوزه تأمین مالی خرد.

۶-۲-۲. نمونه آماری

با توجه به شرایط یادشده در مورد جامعه آماری، نمونه‌ای پنجاه نفره از صاحب‌نظران دانشگاهی،

1. Shylendra

2. Boonlondear

کارشناسان و مدیران بانک مرکزی (بخش اعتبارات و بخش نظارت بر بانک‌ها و...)، بانک کشاورزی (کارشناسان و مدیران و...) انتخاب شدند و آسیب‌های تأمین مالی خرد شناسایی شده به صورت پرسشنامه در اختیار آنها قرار گرفت و نتایج به دست آمده بررسی و تحلیل شد.

۶-۲-۳. آزمون آماری

الف) روش دلفی (مرحله اول)

همان‌طور که عنوان شد پس از بررسی ادبیات موضوع، آسیب‌های تأمین مالی خرد در بانک‌های ایران شناسایی شدند. این آسیب‌ها در اختیار پنجاه نفر^۱ از خبرگان - براساس نمونه آماری - قرار گرفت تا نظر خود را در مورد آسیب‌های شناسایی شده به صورت بله و خیر ارائه دهند. در جدول ۳ تعداد پاسخ‌های بله و خیر ارائه شده در مورد هر آسیب نشان داده شده است.

جدول ۳: تعداد پاسخ‌های بله و خیر داده شده به هر آسیب

ردیف	آسیب‌های تأمین مالی خرد	تعداد پاسخ‌های مثبت ارائه شده	تعداد پاسخ‌های منفی ارائه شده
۱	نبود وثیقه مناسب	۲۱	۹
۲	انحراف اعتبارات	۲۲	۸
۳	بازدهی پایین	۲۱	۹
۴	مخاطرات اخلاقی	۲۲	۸
۵	کمبود منابع	۲۳	۷
۶	هزینه بالای نظارت	۲۱	۹
۷	نکول استراتژیک	۲۳	۷

همان‌طور که در جدول ۳ مشاهده می‌شود اکثریت خبرگان، آسیب‌های تأمین مالی خرد شناسایی شده را تأیید کرده‌اند.

۱. تنها ۳۴ پرسشنامه تکمیل شده عودت داده شد که از این میان سه پرسشنامه اعتبار لازم را نداشت و یک پرسشنامه به علت پرت بودن حذف شد. با این حال چون تعداد پرسشنامه‌های صحیح حداقل ۳۰ پرسشنامه بود امکان استفاده از روش‌های آماری و نرم افزار SPSS برای تجزیه و تحلیل آنها کافی بود. در ضمن براساس مبانی علم آمار و مشخصاً قانون اعداد بزرگ (Law of Large Numbers) زمانی که تعداد داده‌ها حداقل ۳۰ تا باشد، امکان تعمیم نتایج نمونه آماری به جامعه آماری وجود دارد. علاوه بر این روش تحقیق ما در این مقاله دلفی است. می‌دانیم در روش تحقیق دلفی به سراغ خبرگان می‌رویم و آنچه برای ما اهمیت دارد نظر غالب خبرگان و نه تعداد آنهاست، هرچند در بعضی موارد تعداد آنها کمتر از ۳۰ نفر باشد. در هر صورت، ما در این تحقیق به سراغ اندیشمندان بانکداری اسلامی و... و مدیران اجرایی بانک مرکزی و... رفتیم و معتقدیم این نمونه آماری برای اثبات صحت نتایج ما کافی است.

۲. ملاک و معیار در این تحلیل اجماع نظر خبرگان بر روی آسیب بودن یک چالش پیشنهادی است. این جدول نشان می‌دهد به صورت عقلایی اکثریت خبرگان اقتصاد و بانکداری اسلامی هفت آسیب را به عنوان آسیب تأمین مالی خرد در بانک‌های ایران پذیرفته‌اند.

سنجش روایی و پایایی پرسشنامه اول

به منظور بررسی پایایی پرسشنامه مرحله اول، از روش کودر-ریچاردسون^۱ استفاده شده است. این آزمون برای بررسی همسانی درونی آن به کار می‌رود. فرمول به کارگرفته شده در این روش بدین صورت است:

$$r_{tt} = \left(\frac{k}{k-1} \right) \left(1 - \frac{\sum pq}{\delta^2} \right)$$

K تعداد سؤالات آزمون؛ δ^2 واریانس کل سؤالات آزمون؛ P نسبت افرادی که به سؤال پاسخ مثبت داده‌اند؛ q نسبت افرادی که به سؤال پاسخ منفی داده‌اند.

$$r_{tt} = \left(\frac{7}{7-1} \right) \left(1 - \frac{1.17}{2.45} \right) = 0.6$$

مقدار به دست آمده از این آزمون نشان‌دهنده پایایی پرسشنامه مرحله اول است.

ب) روش دلفی (مرحله دوم)

در مرحله بعد به منظور تعیین میزان اهمیت هر آسیب شناسایی شده و همچنین رتبه‌بندی آسیب‌ها پرسشنامه‌ای براساس ۷ آسیب شناسایی شده تهیه شده و در اختیار پاسخ‌دهندگان پرسشنامه مرحله اول قرار گرفت و نتایج به دست آمده بررسی شد. لازم به ذکر است پرسشنامه فوق از نوع لیکرتی و به صورت زیر است:

جدول ۴: طیف لیکرت مورد استفاده در پرسشنامه مرحله دوم

میزان اهمیت درجه	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد
	۱	۲	۳	۴	۵

جدول ۵: میانگین و انحراف استاندارد آسیب‌های تأمین مالی خرد شناسایی شده

ردیف	آسیب‌های تأمین مالی خرد	$\bar{X}$	SD
۱	نبود وثیقه مناسب	۴/۵۷	۰/۵۰۴
۲	انحراف اعتبارات	۴/۳۳	۰/۶۶۱
۳	بازدهی پایین	۴/۱۳	۰/۷۳۰
۴	مخاطرات اخلاقی	۴/۶۳	۰/۴۹۰
۵	کمبود منابع	۴/۱۰	۰/۶۶۲
۶	هزینه بالای نظارت	۴/۶۰	۰/۴۹۸
۷	نکول استراتژیک	۴/۲۷	۰/۶۹۱

1. Kuder-Richardson

همان‌گونه‌که در جدول ۵ مشاهده می‌شود، میانگین همه آسیب‌های شناسایی شده از ۴ بزرگ‌تر هستند (۴ بیانگر گزینه زیاد در طیف لیکرتی است) و این موضوع نمایانگر تأکید پاسخگویان بر آسیب‌های شناسایی شده و تأیید روایی ابزار تحقیق است.

سنجش روایی و پایایی پرسشنامه مرحله دوم

به منظور سنجش پایایی پرسشنامه مرحله دوم پژوهش با استفاده از نرم افزار SPSS آلفای کرونباخ پرسشنامه اندازه‌گیری شد و با توجه به اینکه آلفای کرونباخ پرسشنامه ۰/۸۴۷ به دست آمده و این مقدار بالاتر از ۰/۷۰ است می‌توان گفت که پایایی پرسشنامه دوم نیز مورد تأیید می‌باشد.

جدول ۶: آلفای کرونباخ پرسشنامه تحقیق

تعداد سوالات	آلفای کرونباخ
۷	۰/۸۴۷

اولویت‌بندی آسیب‌های تأمین مالی خرد شناسایی شده

به منظور رتبه‌بندی آسیب‌های تأمین مالی خرد شناسایی شده از دیدگاه پاسخ‌گویان، از آزمون فریدمن استفاده شده است. در ادامه نتایج به دست آمده از این آزمون نشان داده شده است.

H_0 : بین وضعیت موجود آسیب‌های تأمین مالی خرد تفاوت معناداری وجود ندارد.
 H_1 : بین وضعیت موجود آسیب‌های تأمین مالی خرد تفاوت معناداری وجود دارد.

جدول ۷: معناداری آزمون فریدمن آسیب‌های تأمین مالی خرد

شاخص‌های آماری	مقادیر محاسبه شده
تعداد	۳۰
کای دو	۲۰/۶۷۷
درجه آزادی	۶
Sig	۰/۰۰۲

جدول ۸: اولویت‌بندی آسیب‌های تأمین مالی خرد بر حسب میانگین رتبه با استفاده از تحلیل واریانس فریدمن

اولویت	آسیب‌های تأمین مالی خرد	میانگین رتبه
۱	مخاطرات اخلاقی	۴/۷۲
۲	هزینه بالای نظارت	۴/۶۵
۳	نبود وثیقه مناسب	۴/۵۰
۴	انحراف اعتبارات	۳/۸۵
۵	نکول استراتژیک	۳/۷۰
۶	بازدهی پایین	۳/۳۵
۷	کمبود منابع	۳/۲۳

خروجی SPSS

خروجی SPSS شامل دو جدول است. در جدول نخست مشخصات آماری و آماره کای دو و در جدول دوم میانگین رتبه‌های هر آسیب ارائه شده است. با توجه به خروجی SPSS مقدار عدد معناداری آزمون (۰/۰۰۲) به دست آمده که این مقدار از سطح معناداری در نظر گرفته شده (۰/۰۵) کمتر است، بنابراین با اطمینان ۹۵٪ فرض صفر رد و فرض مقابل پذیرفته می‌شود و می‌توان گفت که آسیب‌های تأمین مالی خرد رتبه‌های یکسانی ندارند. این آسیب‌ها به ترتیب اولویت در جدول ۸ نشان داده شده‌اند؛ همان‌طور که مشاهده می‌شود از دیدگاه پاسخ‌گویان از میان آسیب‌های شناسایی شده، مخاطرات اخلاقی^۱ در بالاترین رتبه و کمبود منابع در پایین‌ترین رتبه قرار دارد.

جدول ۹: خروجی‌های نرم‌افزار SPSS

Friedman Test

Rank

	Mean Rank
vasighe	۴/۵۰
enheraf	۳/۸۵
bazdehi	۳/۲۵
mokhateret	۴/۷۲
manabe	۳/۲۳
nezarat	۴/۶۵
strategic	۳/۷۰

Test Statistics*

N	۳۰
Chi-Square	۲۰/۶۷۷
df	۶
Asymp. Sig.	۰/۰۰۲

* Friedman test

۱. ممکن است این سؤال مطرح شود که معمولاً گفته می‌شود نبود وثیقه مناسب دلیل اصلی عدم اعطای تسهیلات خرد به وام‌گیرندگان خرد است. در پاسخ می‌گوییم: بررسی ادبیات نظری آسیب‌شناسی تأمین مالی خرد حاکی از آن است که به مخاطرات اخلاقی و هزینه بالای نظارت در مقالات و کتب بیشتری نسبت به نبود وثیقه مناسب، به‌عنوان آسیب تأمین مالی خرد اشاره شده است. نگاه شهودی نیز نشان می‌دهد علت اصلی عدم تمایل بانک‌ها به دادن وام به وام‌گیرندگان خرد، در درجه اول مخاطرات اخلاقی است. سؤال ما این است که چرا بانک دنبال وثیقه مناسب است؟ پاسخ این است که تا در درجه اول برای نظارت هزینه نکنند. حال اگر پرسیم که چرا بانک دنبال نظارت صحیح است؟ باید پاسخ دهیم که چون از مخاطرات اخلاقی جلوگیری کند. در این زمینه احمد (۲۰۰۲) می‌گوید: «مشکل نبود وثیقه مناسب از سوی کارآفرینان خرد و نیز مشکل خردبودن وام‌ها نیز به نوبه خود موجب افزایش مخاطرات اخلاقی می‌شود. وی در پایان نتیجه می‌گیرد که مخاطرات اخلاقی کار ارزیابی و کنترل پروژه را، به منظور حداقل کردن مخاطرات اخلاقی، بسیار هزینه‌بر می‌کند». دلیل دیگر آن که نبود وثیقه مناسب علت اصلی عدم تمایل بانک‌ها به اعطای وام به وام‌گیرندگان خرد نیست آن است که بانک‌ها معمولاً به وام‌گیرندگان خرد - حتی با داشتن وثیقه مناسب - عقود مبادله‌ای می‌پردازند و اعطای تسهیلات مشارکتی را تقریباً فقط به وام‌گیرندگان کلان می‌دهند. علت آن است که در مورد وام‌گیرندگان کلان نخست، خطر مخاطرات اخلاقی کمتر است و دوم، هزینه نظارت بر یک پروژه کلان (مثلاً یک میلیاردی) بسیار کمتر از مجموعه‌ای از پروژه‌های خرد (مثلاً ۲۰۰ وام ۵ میلیونی) است.

۷. نتیجه‌گیری، توصیه‌های سیاستی و سؤالاتی برای پژوهش‌های آینده

پس از آسیب‌شناسی تأمین مالی خرد در بانک‌های ایران روشن شد که آسیب‌های تأمین مالی خرد به شرح ذیل در این نهاد‌های مالی وجود دارند. این آسیب‌ها عبارتند از:

الف) مخاطرات اخلاقی؛ ب) هزینه بالای نظارت؛ ج) نبود وثیقه مناسب؛ د) انحراف اعتبارات؛ ه) نکول استراتژیک؛ و) بازدهی پایین؛ ز) کمبود منابع.

در صورتی که برای تک‌تک این آسیب‌ها راه‌حل پیدا شود در مجموع می‌توان گفت فاز اول طراحی نظام تأمین مالی خرد اسلامی انجام شده است. شایان ذکر است که باید بعد از ارائه راهکارهای آسیب‌های کشف شده، بررسی کرد که مجموع این راه‌حل‌ها در مقام طراحی الگو به تغییر ساختار بانک‌ها منجر می‌شود و یا اینکه منجر به طراحی مؤسسات تأمین مالی خرد می‌شود و یا باید صندوق‌های قرض‌الحسنه را تغییر ماهیت داد.

توصیه سیاستی این مقاله آن است که نهاد‌های مسئول در حوزه تأمین مالی در کشور، که وظیفه مدیریت نظام قرض‌الحسنه و... در کشور را بر عهده دارند و همچنین بانک مرکزی، در جهت ایجاد نظام تأمین مالی خرد اسلامی در کشور تلاش کنند. تحقیقات آینده می‌توانند مباحث مطرح شده در این تحقیق را تکمیل کنند. به‌طور مشخص، پیشنهاد می‌شود تحقیقات آینده در جهت پاسخگویی به سؤالات ذیل حرکت کنند:

آیا اصولاً بانک‌ها ظرفیت لازم برای اعطای تسهیلات خرد را دارند یا خیر؟ آیا می‌توان مدل جامعی ارائه کرد که تمامی آسیب‌های تأمین مالی خرد را رفع نماید؟ خرده سیستم‌هایی که لازم است برای طراحی نظام تأمین مالی خرد اسلامی بررسی شود کدام است؟ امکان (اقتصادی، فقهی و حقوقی) تشکیل مؤسسات تأمین مالی خرد اسلامی در ایران وجود دارد؟ هزینه‌ها و منافع تشکیل مؤسسات تأمین مالی خرد اسلامی در ایران کدام است؟ الگوی نظارتی بهینه برای فعالیت مؤسسه تأمین مالی خرد اسلامی کدام است و وظیفه چه سازمان‌هایی می‌باشد؟ چگونه می‌توان میان تأمین مالی خرد اسلامی و نظام بانکداری اسلامی ارتباط ایجاد کرد؟

منابع

۱. ابراهیمی سالاری، تقی؛ مهدی نریمانی زمان آبادی و محمد سیدحسینی (۱۳۹۲)، «وقف پول در نقش اعتبارات خرد به عنوان ابزار مالی نوین اسلامی و پیامدهای بالقوه آن»، وقف میراث جاویدان، ش ۸۲.
۲. احمدخان، اعجاز؛ محمد عبیدالله و طریق الله خان (۱۳۹۱)، تأمین مالی خرد اسلامی، ترجمه سیدمحمدرضا سید نورانی، چ اول، تهران: پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی ج.ا.ا.
۳. بختیاری، صادق (۱۳۸۹)، «مالیه خرد راهکاری برای افزایش تولید بخش کشاورزی و کاهش فقر روستایی»، دانش و توسعه، ش ۳۰.
۴. بیتریز، آرمنداریز و جانانان مرداک (۱۳۹۱)، اقتصاد تأمین مالی خرد، ترجمه محمود متوسلی، پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی ج.ا.ا.
۵. پاک نظر، فاطمه (۱۳۷۹)، «فقرزایی و اعتبارات خرد (با تکیه بر زنان آسیب پذیر روستایی)»، همایش اعتبارات خرد و زنان روستایی، تهران.
۶. رحیمی، عباس (۱۳۷۹)، «مروری بر ویژگی های نظام اعتبارات خرد»، همایش اعتبارات خرد و زنان روستایی، تهران.
۷. رشیدی، مهدی (۱۳۸۶)، امکان سنجی تشکیل مؤسسه مستقل تأمین مالی خرد اسلامی در ایران (با تأکید بر جامعه روستایی)، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت، دانشگاه امام صادق (ع).
۸. جمشیدیان، مهدی (۱۳۸۹)، الگوی اسلامی ایرانی تأمین مالی خرد، دانشکده معارف اسلامی و اقتصاد، دانشگاه امام صادق (ع).
۹. حسن زاده، علی و صالح قویدل (۱۳۸۴)، «چالش های تأمین مالی خرد روستایی در ایران»، فصلنامه اقتصاد کشاورزی و توسعه، مؤسسه پژوهش های برنامه ریزی و اقتصاد کشاورزی، سال سیزدهم، ش ۴۹.
۱۰. حسن زاده، علی؛ علاءالدین ازوجی و صالح قویدل (۱۳۸۵)، «بررسی آثار اعتبارات خرد در کاهش فقر و نابرابری های درآمدی»، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، ش ۲۱.
۱۱. طغیانی دولت آبادی، مهدی (۱۳۸۶)، تأمین مالی خرد در ایران و راه های توسعه آن (بارویکردی اسلامی)، دانشکده معارف اسلامی و اقتصاد، دانشگاه امام صادق (ع).

۱۲. مصباحی مقدم، غلامرضا؛ حسین میسمی؛ محسن عبداللهی و مهدی قائمی اصل (۱۳۹۰)، «وقف به مثابه تأمین مالی خرد اسلامی: ارائه الگوی تشکیل مؤسسات تأمین مالی خرد وقفی در کشور»، پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی، ش ۵.
۱۳. ملاکریمی خوزانی، نعمت‌الله (۱۳۸۴)، مطالعه تطبیقی ساختار اتحادیه‌های اعتباری و صندوق‌های قرض‌الحسنه در ایران: تحلیل فقهی اقتصادی، دانشکده معارف اسلامی و اقتصاد، دانشگاه امام صادق (ع).
۱۴. میرمعزی، سیدحسین (۱۳۹۰)، نظام اقتصادی اسلام، چ ۱، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۱۵. سجادی فاضل (۱۳۸۴)، «نقش بانک کشاورزی در ایجاد اشتغال و کاهش فقر با بهره‌گیری از رویکرد اعتبارات خرد»، مجموعه مقالات همایش اعتبارات خرد، تهران: مرکز تحقیقات اقتصادی بانک کشاورزی.
۱۶. بی نام، ترجمه محمدرضا شعبانزاد، اعتبارات خرد، برگرفته از سایت: <http://en.wikipedia.org>
۱۷. بی نام (۱۳۸۳)، «پیشرفت‌های اخیر و چالش‌های جدید اعتباری خرد»، بانک و اقتصاد، بخش اول، ش ۴۶.
۱۸. مجموعه مقالات همایش اعتبارات خرد: توسعه روستایی و فقرزدایی. بخش اول، مرکز تحقیقات اقتصادی بانک کشاورزی (۱۳۸۴)، تهران.
۱۹. گزارش عملکرد بانک کشاورزی (۱۳۹۱).
۲۰. مافی، فرزانه (۱۳۸۷)، اعتبارات خرد؛ تجارب، ملاحظات و راهبردها، تهران: پژوهشکده تحقیقات استراتژیک.
۲۱. میسمی، حسین؛ علی حسن‌زاده و مصطفی شهیدی نسب (۱۳۹۱)، «رویکردی مرحله‌ای برای استفاده از عقود مشارکتی در تأمین مالی خرد اسلامی»، دو فصلنامه اندیشه مدیریت راهبردی، سال ششم، ش ۲، ش پیاپی ۱۲، ص ۳۳-۶۲.
۲۲. نجفی، بهاء‌الدین (۱۳۸۴)، «تجربه اعتبارات خرد در کشاورزی سنتی و دهقانی ایران»، مقاله ارائه شده در همایش اعتبارات خرد، تهران، ۱۳۸۴.
23. Ahmed, Habib (2007), "waqf-based microfinance: realizing the social role of Islamic finance", *Paper presented in the International Seminar on Integrating Awqaf in the Islamic Financial Sector*, Singapore.

24. Ahmed, Habib (2002), "Financing Microenterprises: An Analytical Study of Islamic MFIs," *Islamic Economic Studies*, 9(2).
25. Al-Harran, Saad (1995), "Proposal for an Integrated Marketing Model of Musharakah Financing to Help Disadvantaged Fishing People in Malaysia", *Paper presented in a workshop jointly organized by Cranfield University, England and The Arab Foundation for Enterprise Development, Cairo, Egypt.*
26. Al-Harran, Saad (2002), "Partnership Financing: Self-Help for the Poor", IBFNET, *Paper presented in a workshop jointly organized by Cranfield University, England and The Arab Foundation for Enterprise Development, Cairo, Egypt.*
27. Al-ZamZami, A. and Grace L. (2003), *Islamic Banking Principles Applied to Microfinance*, UNCDF, United Nations Capital Development Fund.
28. Beatriz Armendáriz & Labie Marc (2011), *The handbook of microfinance*, Published by World Scientific Publishing Co. Pte. Ltd, p.2.
29. Cizakca, Murat (2004), "Cash Waqf as Alternative to NBFIs Bank", *paper presented in the International Seminar on Nonbank Financial Institutions: Islamic Alternatives*, March 1-3, 2004, Kuala Lumpur, jointly organized by Islamic Research and Training Institute, Islamic Development Bank and Islamic Banking and Finance Institute Malaysia.
30. Douglas, p. (2003), *financial services for the rural poor, helping to improve Donor effectiveness in microfinance*, Donor Brief, No. 15. October 2003, CGAP Donor information Resource Centre (DIRECT).
31. ElGari, Mohamed A. (2004), "The Qard Hassan Bank", *paper presented in the International Seminar on Nonbank Financial Institutions: Islamic Alternatives*, Kuala Lumpur, Malaysia.
32. Kahf, Monzer (2004), "Shari'a h and Historical Aspects of Zakah and Awqaf", *background paper prepared for Islamic Research and Training Institute*, Islamic Development Bank.
33. Kaleem, A. and Ahmed, S. (2009). "The Quran and Poverty Alleviation: A Theoretical Model for Charity-Based Islamic Microfinance Institutions", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 9, pp.4-15.
34. Mas-Colell, M. Whinston, and J. Green (1995), *Microeconomic Theory*, Chapter 14, The Principal-Agent Problem, p.477.

35. Otit, Saidat. (2002). "Islamic Development Banking", *paper presented at the 5th Harvard University Forum on Islamic Finance*, Cambridge, USA.
36. BRAMONO Dewi, Ming CHUNG, Yoonmi EOM, Kevin LAM Yenn Khan (1998), *microfinance in Indonesia*, Economics and Management in Developing Countries.
37. Hasan Abde, fazel (2000), "Microfinance NGOs in Bangladesh: Growth, impact and challenges", *PAPER TO BE PRESENTED AT THE ASIAN REGIONAL CONFERENCE jointly organized by INASIA and CDFon*, The Potential and Limitations of Economic Initiatives in Grassroots Development – Current Issues and Asian Experiences, from 27th - 30th November 2000 at the BRAC Centre for Development Management (BCDM), Rajendrapur, Bangladesh.
38. Boolondear, Somekid (2010), the paper was given at the Seminar on Financial Inclusion: Trends, Challenges and Policies which was held in Shanghai, PRC on 20-22.
39. Gonzalez-Vega Claudio, Mark Schreiner, Richard L. Meyer, Jorge Rodriguez & Sergio Navajas (1996). "The Challenge of Growth for Microfinance Organizations". *Economics and Sociology: Occasional Paper No. 2332*.
40. Robinson, Marguerites (2001), *The Micro finance Revolution Sustainable Finance for the Poor*, the World Bank Washington D.C. Open Society Institute, New York.
41. Khaleequzzaman, Muhammad (2006), *Islamic Microfinance: Outreach and Sustainability*, Room No. C - 015 .Department of Islamic Banking & Finance .Academic Block-11, New Campus .International Islamic University .H-10 Sector, Islamabad, Pakistan.
42. Bennett, Lynn (1998), "Combining Social and Financial Intermediation to Reach the Poor: The Necessity and the Dangers", in *Kimenyi, Mwangi S., Robert C. Wieland, and J.D.V. Pischke (eds)*, Strategic Issues in Microfinance, Hants, England: Ahsgate Publishing Ltd., pp.99-117.
43. Wilson ,Rodney (2007), "making development assistance sustainable through islamic microfinance", *IJUM Journal of Economics and Management*, 15, No. 2 (2007): 197-217 © 2007 by The International Islamic University Malaysia

44. Buckley, Graeme (1996), "Rural and Agricultural Credit in Malawi, A Study of the Malawi Muzdi Fund and the Smallholder Agricultural Credit Administration", in *Hulme, David and Paul Mosley, Finance Against Poverty*, London: Routledge, Volume 2, pp.333-407.
45. -----, "World Development Report 2001", Oxford University Press, New York NY, USA, 2001
46. -----, "World Development Report 2006", Oxford University Press, New York NY, USA, 2006
47. . Shylendra, H. S (2006), *Mainstreaming microfinance for poverty alleviation: Need for proactive policy and regulatory framework, from Towards a Sustainable Microfinance Outreach in India: Experiences and Perspectives*, Published by GTZ, May 2006, Designed and printed by Thoughtscape Design Studio, New Delhi.
48. Ajaz Ahmed Khan (2008), *Islamic Microfinance: Theory, Policy and Practice*, Published by Islamic Relief Worldwide, United Kingdom.
49. Thorat, Y.S.P. (2006), *Microfinance in India: Sectoral issues and challenges, from "Towards a Sustainable Microfinance Outreach in India: Experiences and Perspectives*, Published by GTZ, May 2006, Designed and printed by Thoughtscape Design Studio, New Delhi.
50. Otit, Saidat (2002), "Islamic Development Banking", *paper presented at the 5th Harvard University Forum on Islamic Finance*, Cambridge, USA.
51. Gómez Rafael and Eric Santor (2008), "Does the Microfinance Lending Model Actually Work?", *Whitehead Journal of Diplomacy and International Relation*, Volume IX, No. 2.
52. Iqbal Farrukh (2004), "Commercial Microfinance in Egypt-The Case of the National Bank for Development", *Scaling Up Poverty Reduction: A Global Learning Process and Conference Shanghai*, May 25.27.